

LITTERARUM OBLIGATIO

DAN CONSTANTIN MĂȚĂ*

Résumé

Les contrats litteris étaient des contrats solennels, de droit strict et de jus civile qui, à la suite de certaines formalités écrites, créaient une nouvelle obligation ou transformaient une obligation préexistante par l'inscription d'une créance abstraite sur le nom d'un débiteur déterminé. L'apparition et l'utilisation de ce type de contrat sont des conséquences directes des règles de la comptabilité privée, matière réglementée très strictement dans la Rome antique, et de l'utilisation de l'écriture à la fois en tant que preuve et en tant que source de l'obligation. La forme principale de ce contrat a été expensilatio, nom qui provient du syntagme expensum ferre (« la mise en compte »), représentant le mécanisme d'obligation du débiteur. Présence temporaire dans l'histoire du droit romain, les contrats litteris n'a pas été traité systématiquement dans l'œuvre des jurisconsultes, si bien que le peu d'informations que nous en détenons sont considérées incomplètes ou insuffisantes. Au-delà des controverses présentes sur la manière de conclusion de ces contrats, reste l'existence indéniable, pendant quelques siècles de l'histoire juridique de Rome, d'un type de contrat important, impressionnant par sa complexité. Celui-ci a disparu à la suite des mutations profondes décelables dans le mental collectif de la société romaine et sous la pression du principe du consensualisme qui a envahi, à la moitié de l'époque classique, toute la matière contractuelle.

Mots clés: *contrat, formalisme, obligation, comptabilité, écriture*

Generalizarea utilizării scrisului în ultimele două secole ale Romei republicane a avut o importantă consecință și în planul evoluției obligațiilor contractuale în dreptul roman. Alături de *nexum* și de contractele *verbis*, în cadrul cărora legătura juridică se stabilea

* Asist. univ. dr., Facultatea de Drept, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

în baza formalităților specifice contractului liberal¹ sau al dialogului prestabilit dintre creditor și debitor, apare un nouă categorie de contracte solemne: contractele literale (*litteris*). Principala formă a acestor contracte a fost *expensilatio*, denumire ce provine de la formula *expensum ferre* („punerea în socoteală”) reprezentând mecanismul de obligare a debitorului.

Contractele literale erau contracte solemne, unilaterale, de drept strict și de *jus civile* care, urmare a unor formalități scriptice, dădeau naștere unei obligații noi sau transformau o obligație preexistentă prin înscrierea unei creanțe abstracte asupra unui debitor determinat. Apariția și utilizarea lor sunt consecințe directe ale practicii contabilității private², materie reglementată în limite foarte stricte în Roma antică, și folosirii scrisului nu atât ca titlu de probă cât mai ales ca sursă a obligației³.

În fapt, fiecare *pater familias* obișnuia, în calitatea sa de unic titular al patrimoniului familial, să consemneze pe tăblițe cerate (*adversaria*) încasările și plățile pe care le făcea zilnic. Lunar, însemnările din *adversaria* erau trecute în registre speciale (*codex accepti et expensi*) în care pe două coloane erau trecute încasările (*accepta*) și plățile (*expensa*) respectivei familii⁴. Această cutumă era atent respectată, deoarece cu ocazia recensământului cincinal cenzorul putea solicita fiecărui *pater familias* să prezinte spre control aceste registre și afirmând sub un jurământ solemn că registrele sale erau oneste și exacte⁵.

¹ Dan Constantin Măță, *O interpretare organică a nexum-ului*, în Valerius M. Ciucă, Codrin Macovei, Septimiu Panainte, *Școala dreptului organic, Aplicațiile Cercului de hermeneutică juridică „Școala dreptului organic”*, Iași, Editura Junimea, 2007, pp. 251-270.

² Jean-François Brégi, *Droit romain, Les obligations*, Paris, Ellipses Édition, 2006, p. 150.

³ Emmanuelle Chevreau, Yves Mausen, Claire Bouglé, *Introduction historique au droit des obligations*, Paris, Litec, 2007, p. 50.

⁴ Gaston May, *Éléments de droit romain a l'usage des étudiants des facultés de droit*, Onzième édition revue et augmentée, Paris, Recueil Sirey, 1913, p. 331.

⁵ René Robaye, *Le droit romain*, 3e édition, Bruxelles, Bruylant, f.a., p. 241.

În acest *codex*, cetățeanul roman putea să facă două tipuri de însemnări: *nomina arcaria* și *nomina transcripticia*. Primele aveau o rațiune exclusiv contabilă, fiind simple mențiuni privind încasarea sau plata unor sume de bani care nu dădeau naștere unei obligații juridice civile. De exemplu, dacă *pater familias* realiza un împrumut prin *mutuum* el consemna că *Titio datum centum ex mutuo* fără ca această mențiune să fie altceva decât un mijloc de probă al împrumutului făcut⁶. În paragraful 131 din Comentariul al III-lea al *Instituțiilor* sale Gaius este clar în această privință: *Qua de causa recte dicemus arcaria nomina nullam facere obligationem, sed obligationis factae testimonium praebere* („Pentru acest motiv, noi spunem corect că înregistrările de casă nu creează obligații ci fac numai dovada obligațiilor contractate”)⁷.

Spre deosebire de aceste însemnări din *codex*, *nomina transcripticia* erau susceptibile de a transforma sau de a da naștere unei obligații și cunoșteau două forme: *transcriptio a re in personam* și *transcriptio a persona in personam*. Apariția acestui „prim veritabil contract scris”⁸ a fost așezată și în contextul lipsei de atractivitate pe care votarea *Legii Poetelia Papiria* a adus-o în destinul contractului solemn de împrumut de bani (*nexum*), lipsit de acum de forța sa executorie intrinsecă⁹. În noile condiții, „creditorii au transformat ceea ce era formalist și simplu în *nomina arcaria* (înregistrarea operațiunilor de casă) din *codex accepti et expensi* într-o operațiune asemănătoare dar fictivă constând în înregistrarea unor convenții în

⁶ A.-E. Giffard, *Précis de droit romain*, Tome deuxième (*Obligations*), Deuxième édition, Paris, Librairie Dalloz, 1938, p. 47.

⁷ *Textes de Droit Romain*, Publiés et annotés par Paul Frédéric Girard, Quatrième édition revue et augmentée, Paris, Librairie Nouvelle de Droit et de Jurisprudence, Arthur Rousseau Éditeur, 1913, p. 308; Gaius, *Instituțiunile [dreptului privat roman]*, Traducere, studiu introductiv, note și adnotări de Aurel N. Popescu, București, Editura Academiei, 1982, p. 233.

⁸ Valerius M. Ciucă, *Lecții de drept roman*, vol. III, Iași, Polirom, 2000, p. 808.

⁹ Paul Frédéric Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, Huitième édition revue e mise a jour par Félix Senn, Paris, Rousseau et Cie Éditeurs, 1929, pp. 528-529.

respectivul *codex*, chiar dacă plățile nu se vor fi făcut, iar bunurile nu se vor fi livrat”¹⁰.

Transcriptio a re in personam oferea posibilitatea de a transforma datoria dintr-o cauză oarecare într-o datorie născută dintr-un contract literal, fără a schimba nici persoana debitorului și nici pe aceea a creditorului. De pildă, creditorul care avea de primit 1000 de sesterti dintr-o vânzare, transforma această obligație a debitorului într-o obligație literală prin înscrierea la coloana *accepta* din registru a mențiunii că a primit 1000 de sesterti de la debitor ca preț al vânzării și la coloana *expensa* a mențiunii că a plătit debitorului aceeași sumă de bani, deși în realitate nu s-a primit și nu s-a plătit nimic¹¹. Logica acestei operațiuni putea consta în necesitatea de a oferi dată certă unor creanțe izvorâte din diverse operațiuni juridice precum o vânzare sau o locațiune¹². Totodată, prin intermediul unei *transcriptio a re in personam* se putea transforma o obligație delictuală, netransmisibilă pasiv, într-o obligație contractuală sau o obligație de bună credință (*bonae fidei*) într-o obligație de drept strict (*stricti juris*)¹³.

Transcriptio a persona in personam realiza o novație prin schimbare de debitor. Prin mențiunile făcute în registrul său, creditorul elibera pe debitorul inițial notând că a primit suma de bani, deși în realitate nu primise nimic, și, în același timp, obliga pe un terț prin mențiunea la coloana *expensa* că a vărsat aceeași sumă de bani acestuia. Se evita, în felul acesta, o plată dublă în condițiile în care terțul era obligat față de debitorul inițial cu aceeași sumă de bani datorată de acesta creditorului. În cazul în care cele două datorii aveau un quantum diferit una dintre ele se stingea parțial, până la

¹⁰ Valerius M. Ciucă, *op. cit.*, p. 808.

¹¹ Mihai Vasile Jakotă, *Drept roman*, vol. II, Iași, Editura Fundației „Chemarea”, 1993, pp. 394-395.

¹² Aurel N. Popescu în Gaius, *op. cit.*, p. 232, nota 73 E.

¹³ Jean-François Brégi, *op. cit.*, p. 154.

concurența celei mai mici¹⁴. În mod necesar, toată această operațiune solicita acordul tuturor părților implicate: al creditorului care primea un nou debitor, al debitorului care se libera de datorie și a terțului care se angaja în locul debitorului inițial¹⁵.

Transformarea unei obligații preexistente, deși era aplicația obișnuită a contractului literal, nu era și singura posibilă. Chiar dacă jurisconsultul Gaius nu menționează și alte forme de realizare a obligațiilor contractate prin înscris se acceptă ideea că prin intermediul acestora se puteau realiza toate combinațiile posibile la care se preta și stipulația. De pildă, în cazul unei donații era suficient ca donatarul să treacă în *codex*-ul său mențiunea unui vărsământ fictiv (*expensum*) făcut donatorului pentru ca acesta din urmă să devină debitorul sumei înscrise¹⁶.

Obligația literală avea ca obiect exclusiv o sumă de bani determinată (*certa pecunia*), putea fi încheiată cu termen, însă, așa cum ne arată Papinian, niciodată sub condiție¹⁷. Fiind rezervate exclusiv cetățenilor romani *sui juris*, *nomina transcripticia* erau sancționate prin legisacțiuni specifice (*legis actio per sacramentum in personam*, *legis actio per condictionem*), iar în cadrul procedurii formulare de mai târziu prin *actio certae creditae pecuniae*¹⁸. Gaius pomenește de o controversă existentă între proculieni și sabinieni cu privire la posibilitatea ca și peregrinii să poată uzita de *transcriptio a re in personam*. Opinia sabinienilor, favorabilă accesibilității peregrinilor la această formă a contractului literal, nu a rezistat

¹⁴ Vladimir Hanga, *Drept privat roman, Tratat*, București, Editura didactică și pedagogică, 1977, p. 368.

¹⁵ René Robaye, *op. cit.*, p. 243.

¹⁶ Gaston May, *op. cit.*, pp. 332-333.

¹⁷ I.C. Cătuneanu, *Curs elementar de drept roman*, ediția a III-a, Cluj-București, Editura „Cartea Românească”, 1927, p. 329, nota 2; Vasile Val Popa, *Drept privat roman*, Prefață de Jean Gaudemet, București, Editura All Beck, 2004, p. 244.

¹⁸ Valerius M. Ciucă, *op. cit.*, p. 809.

obligația literală fiind reglementată exclusiv de normele lui *jus civile*¹⁹.

În schimb, peregrinii se putea obliga literal prin intermediul chirografelor și singrafelor, care nu trebuie confundate cu acele înscrisuri care pentru romani aveau valoarea unor simple titluri probatorii²⁰. Așa cum ne indică și denumirea, ele au fost preluate din dreptul grec²¹, și erau uzitate, cu predilecție, în partea orientală a Imperiului. *Chirographum* era un înscris redactat de debitor la persoana întâi, într-un singur exemplar, reprezentând modalitatea prin care se recunoștea o datorie sau se promitea o plată. *Syngrapha* era un act redactat la persoana a treia în fața martorilor și în două exemplare, prin care se consemnau termenii în care o persoană se angajase față de o altă persoană²².

Contractele *litteris* au căzut în desuetudine în epoca clasică a dreptului roman o dată cu toate contractele formaliste. În timpul lui Gaius, acestea mai erau folosite doar pe o scară restrânsă de către oamenii de afaceri și bancheri, de unde și tratarea superficială a acestor contracte de către celebrul jurisconsult din secolul al II-lea d. Hr. Declinul contractelor literale se explică prin dinamizarea vieții economice a romanilor, prin părăsirea caracterului patriarhal al organizării familiei romane și, în consecință, prin încetarea practicii pentru *pater familias* de a mai ține în mod strict registrele contabile. În perioada utilizării lor pe o scară largă, contractele literale au prezentat avantaje multiple în raport cu stipulația datorită posibilității încheierii acestora la distanță²³, obligația debitorului fiind consemnată în fața unor martori sau prin intermediul unui mesager.

¹⁹ Constantin Stoicescu, *Curs elementar de drept roman*, București, Universul juridic, 2009, p. 254.

²⁰ Mihai Vasile Jakotă, *op. cit.*, p. 396.

²¹ Ludovic Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne, Les droit des obligations*, Paris, Chevalier-Marescq et C^{le} Éditeurs, 1897, pp. 51-82.

²² Édouard Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, Seconde édition revue et complétée, Paris, Librairie Plon, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1928, p. 425.

²³ Jean-Philippe Lévy, André Castaldo, *Histoire du droit civil*, Paris, Dalloz, 2002, pp. 667-668.

În plus, contractul literal era avantajos chiar și pentru cei ce doreau să ocolească riguroasele norme romane cu privire la cauză imorală sau ilicită a unei obligații. Valerius Maximus ne dă chiar exemplul unui anume Visselius Varo, bogat cetățean roman din ultimul secol al erei vechi, care aflat în pericol de moarte și-a recompensat amanta Otacilia cu uriașa sumă de 300.000 de sestertii. Pentru a ascunde caracterul imoral al acestei liberalități a acceptat să apară în *codex* ca fiind împrumutat cu acești bani de către tânăra femeie²⁴. „În urmă – ne spune mai departe Valerius Maximus – a scăpat din acea primejdie, împotriva dorințelor Otaciliei. Aceasta, atinsă de faptul că nu-și realizase prin moarte prada, din prietenă supusă a început să facă pe cămătăreasa, reclamând sestertii pe care îi captase atât prin nerușinare cât și printr-o stipulație fără cauză”²⁵. Din fericire pentru amoroșul Visselius Varo, speța a fost rezolvată în favoarea sa grație prezenței ca pretor a lui Aquillus Galus²⁶ care a declarat actul nul ca urmare a caracterului ilicit și imoral a cauzei pe care se fundamenta²⁷.

În secolul al IV-a d.Hr. contractele literale mai erau menționate ca o veche instituție juridică, aproape uitată. Două secole mai târziu, Iustinian face referire în *Instituțiunile* sale la obligația literală încheiată prin intermediul registrelor ca fiind o practică desuetă. În capitolul XXI din *Liber tertius* intitulat totuși *De litterarum obligatione* („Despre obligația încheiată prin înscrisuri”), juriștii împăratului codificator au insistat pe valoarea probatorie a biletului de recunoaștere a datoriei de către debitorul care nu primise efectiv suma împrumutată în contextul reformei iustinieniene privind plângerea împotriva plății neefectuate: *Olim scriptura fiebat obligatio, quae nominibus fieri dicebatur: quae nomina hodie non sunt in usu. Plane si quis debere se scripserit quod numeratum ei non est, de pecunia minime numerata post multum temporis exceptionem opponere non potest: hoc enim saepissime constitutum est. Sic fit ut et hodie, dum queri non potest scriptura obligetur: et ex ea nascitur condictio, cessante scilicet verborum obligatione. Multum autem tempus hac exceptione antea quidem ex*

²⁴ Jean-François Brégi, *op. cit.*, p. 155.

²⁵ Cf. I. Popescu-Spineni, *Contractele formaliste la romani*, Pitești, Tipografia „Artistica” P. Mitu, 1928, p. 52.

²⁶ Jean-Philippe Lévy, André Castaldo, *op. cit.*, p. 667, nota 1.

²⁷ Emmanuelle Chevreau, Yves Mausen, Claire Bouglé, *op. cit.*, p. 51.

principalibus constitutionibus usque ad quinquennium procedebat: sed ne creditores diutius possint suis pecuniis forsitan defraudari, per constitutionem nostram tempus coartatum est, ut ultra biennii metas huiusmodi exceptio minime extendatur („Odinioară, obligația care se încheia în scris se făcea prin intermediul unor registre, dar astăzi acest sistem a ieșit din uz. Dacă cineva a declarat în scris că este debitorul unei sume de bani, care nu i-a fost totuși predată, acesta nu poate, după un timp prea îndelungat, să ridice excepțiunea că n-a fost plătit. Acestea au fost precizate în constituțiile imperiale. Așa se face că și astăzi el este legat de înscris, când plângerea pentru plata neefectuată nu mai este posibilă și când se poate aduce în discuție faptul că n-a existat contract verbal. Durata de timp după care se respinge plângerea pentru plata neefectuată a fost stabilită odinioară de constituțiile imperiale la o perioadă de cinci ani, dar pentru a preveni posibilitatea înșelării creditorilor constituția noastră a redus la doi ani această perioadă după care plângerea nu mai poate fi intentată”)²⁸.

În literatura romanistă, arhitectura contractului literal a fost expusă pentru prima dată de către Karl von Savigny, dar cel care a creat teoria acestei obligații contractuale a fost romanistul german Keller în lucrarea sa *Beitrag zu der Lehre von dem roem Litteral-contracte in Sell's Jahrbücher für hist. und dogm. Bearbeitung des roem. Rechts*, apărută în anul 1841. În mod sintetic ea a fost prezentată în *Manuel élémentaire de droit romain* al lui Paul-Frédéric Girard²⁹, fervent promotor al metodei istorice în romanistica europeană, și de atunci în toate lucrările de drept roman, inclusiv cele românești. Controversele și criticile aduse acestei teorii nu au lipsit și ele se

²⁸ *Iustiniani Institutiones. Instituțiile lui Iustinian*, Text latin și traducere în limba română, cu note și studiu introductiv de Vladimir Hanga, București, Editura Lumina Lex, 2002, pp. 226-227.

²⁹ Această lucrare reprezentativă a celebrului profesorului de Drept roman al Universității din Paris a fost publicată inițial în mai multe fascicule apărute în perioada octombrie 1895 – aprilie 1897. În scurt timp, s-a bucurat de un succes deosebit ajungând în anul 1923 la a șaptea ediție și fiind tradusă în mai multe limbi europene. După moartea autorului, la data de 11 octombrie 1926, *Manualul elementar* a fost în mod continuu îmbogățit de discipolii lui Paul-Frédéric Girard rămânând până astăzi o lucrare de referință.

fundamentează pe fragilitatea surselor romane care ne oferă informații despre acest tip de contract.

Având o apariție episodică în istoria dreptului roman, contractul literal nu a beneficiat de o tratare sistematică în opera jurisconșulților romani, astfel încât puținele informații care au ajuns până la noi sunt considerate a fi incomplete sau insuficiente. Principalele surse romane sunt pledoaria *Pro Roscio Comoedo*, susținută de Cicero în jurul anului 75 î.Hr., paragrafele 128-134 din Comentariul al III-lea al *Instituțiunilor* lui Gaius și pasajul din *Facta et dicta memorabilia* a lui Valerius Maximus. O analiză mai atentă a acestor texte și coroborarea lor cu o serie de surse târzii, precum compilația juridică *Fragmente Vaticane* (secolul al IV-lea), *Epitome Gai* din *Lex Romana Visigothorum* sau *Parafraza lui Teofil* (ambele din secolul al VI-lea), au determinat pe unii autori să conteste doctrina clasică cu privire la forța probantă a însemnărilor din *codex accepti et expensi*.

Din interpretarea puținelor informații pe care ni le dă Gaius, ar reieși că marele avantaj al contractelor literale consta în posibilitatea încheierii acestora chiar și *inter absentes*. Opinia majorității autorilor este în sensul că debitorul își putea asuma o obligație fără a fi nici măcar de față la momentul înscrierii mențiunii în *codex*-ul creditorului. Principalul argument adus de criticii acestei ipoteze constă în raționamentul că „ar fi absurd să concepem un contract solemn fără prezența părților. Solemnitatea implică totdeauna prezența ca pe ceva esențial”³⁰. Faptul că jurisconșultul Gaius, sursa clasică esențială pentru acest tip de contract, nu ne spune nimic despre modalitatea efectivă de încheiere a contractului literal și despre forța probantă a înscrisurilor din *codex* se explică prin realitatea că manuscrisul descoperit de Barholt Niebuhr la Verona în anul 1816 nu este „decât un Gaius retușat în secolul IV sau V, când contractul literal dispăruse din uz și, în consecință, nu mai prezenta decât un interes istoric”³¹.

Se propune, în schimb, valorizarea *Parafrazei* lui Teofil, unul dintre principalii autori ai *Instituțiilor* lui Justinian, care ar fi avut acces în biblioteca imperială la mai multe surse și probabil la exemplare mai vechi decât acela pe care îl avem noi în prezent din manualul lui Gaius. Or,

³⁰ I. Popescu-Spineni, *op. cit.*, p. 56.

³¹ *Ibidem*, p. 57.

comparând nașterea contractelor consensuale cu formarea celor literale, juristul bizantin face o remarcă pe care nu o găsim sub nici o formă la Gaius și care sugerează obligativitatea prezenței debitorului în momentul realizării expensilației: „La obligația *litteris* obligat este cel care a scris și-l are obligat acela către care s-a făcut scrisul”³².

Această viziunea critică asupra modalității de încheiere a contractului literal a primit un consistent sprijin prin descoperirea, în anul 1933, a pergamentelor din Egipt care completează varianta *Instituțiunilor* lui Gaius, așa cum au fost ele publicate de către Barholt Niebuhr. Aceste noi fragmente, editate de romanistul italian Vincenzo Arangio-Ruiz, arată că palimpsestul de la Verona nu este complet, fiind o variantă târzie și probabil retușată a manualului gaiian din secolul al II-lea d.Hr³³. Obligativitatea prezenței debitorului în momentul asumării obligației literale este susținută și de către fragmentele de papirul descoperite la Herculaneum, în a doua jumătate a secolului trecut, care, în ciuda dificultății lecturii lor, lasă să se ghicească formule scrise și de mâna debitorului³⁴.

Dincolo de această controversă, rămâne realitatea existenței pentru câteva secole în istoria juridică a Romei a unei importante categorii de contracte, impresionante prin complexitatea lor. Ele au dispărut ca urmare a mutațiilor profunde decelabile în mentalul colectiv al societății romane și sub presiunea principiului consensualismului ce a inundat, la jumătatea epocii clasice, întreaga materie contractuală. Asigurând pasajul între rigoarea contractului liberal și flexibilitatea contractului consensual, *litterarum obligatio* și-a consolidat un loc semnificativ în emergența instituțiilor juridice romane.

³² *Ibidem*, p. 59.

³³ *Idem*, *Noi documente pentru istoria dreptului roman*, București, „Cartea Românească”, 1934, pp. 3-7.

³⁴ Jean-Philippe Lévy, André Castaldo, *op. cit.*, p. 669.